RAVON

schubben & slijm

RAVON nieuwsbrief voor en door vrijwilligers | nummer 38 | december 2018

Muurhagedissen duiken op

Rampzalige zomer voor vissen

Resultaten Meetprogramma Zoetwatervissen

Zoutkistdeksels

colofon

Schubben & Slijm is de nieuwsbrief van Stichting RAVON en wordt uitgegeven door de vier grote vrijwilligersprojecten: Verspreidingsonderzoek Reptielen en Amfibieën en de Meetprogramma's Amfibieën, Reptielen en Zoetwatervissen. Schubben & Slijm wordt 4 keer per jaar verspreid aan alle waarnemers en monitoorders van RAVON.

ISSN (print): 1878-8343
ISSN (digitaal): 1878-8351

Stichting RAVON
Postbus 1413
6501 BK Nijmegen
www.ravon.nl
024-7410600 (Nijmegen)
020-5257331 (Amsterdam)

Aanmelden
Ga naar **www.ravon.nl/nieuwsbrief** om u aan te melden voor de digitale editie van Schubben & Slijm.
Stuur een mail naar **kantoor@ravon.nl** om u aan te melden voor de print editie.

Adreswijzigingen
kunt u doorgeven aan **kantoor@ravon.nl**

Foto omslag:
Muurhagedis (Foto: Marten Geertsma)

Redactie:
Edo Goverse (NEM Meetprogramma Amfibieën)
Ingo Janssen (NEM Meetprogramma Reptielen)
Jan Kranenbarg (NEM Meetprogramma Zoetwatervissen)
Jelger Herder (NEM VO Reptielen en Amfibieën)
Kris Joosten
Kopij kunt u sturen naar k.joosten@ravon.nl

Aan deze nieuwsbrief werkten verder mee:
Aaf Verkade
An de Wilde
Anna Spaans
Arnold van Rijsewijk
Arthur de Bruin
Fabian Smith
Frank Spikmans
Han Bosch
Hanneke de Boer
Hans van Berlo
Harry Boeschoten
Ineke Schaars
Ingrid den Boer
Jesper Berndsen
Joop Vlieg
Lisa Poot
Maarten Gilbert
Marijke Visser
Mark Jansen
Marnix de Zeeuw
Marten Geertsma
Martijn Schiphouwer
Martin Jansen
Naomi Lambrikx, Patricia de Gruiter, Paul van Hoof, Raymond Creemers, Richard Struijk, Rolf van Leeningen, Romeo Neuteboom Spijker, Ruben Harskamp, Theo Polmans, Ursula Fisscher & Willem Drok

Vormgeving - layout:
Pleun van der Linde Publish Impuls - Cross Media Solutions

Druk: Ten Brink

MIX
Papier van verantwoorde herkomst
FSC® C004472
www.fsc.org

Deze nieuwsbrief is mede mogelijk gemaakt door:
Centraal Bureau voor de Statistiek, Universiteit van Amsterdam, RAVON

inhoud

3 Oproep waarnemingen blauwband en Amoergrondel
4 Vroedmeesterpad zet tanden in soortgenoot
5 Verslag rivierprik challenge
6 Muurhagedissen duiken op
7 275.000 amfibieën veilig de weg overgezet
7 Gewonde boomkikker
8 De rampzalige zomer voor de vissen
10 Weinig juveniele zandhagedissen?!
10 Vorstslachtoffer
11 Skelet
11 Prolaps
11 Korenslang
12 Resultaten Meetprogramma Zoetwatervissen
15 Vuursalamanders in Olloy-sur-Viroin
16 De ringslang als verkeersslachtoffer
17 Rivierdonderpadden op de rode loper
18 Vrijwilliger aan het woord - Jesper Berndsen
19 Uit de validatiefabriek - Slangenhuid tussen mijn planten
19 Kikker op slangenhuid
20 Zoutkistdeksels
21 Limburghuis GaiaZoo - Geluidenwand amfibieën
21 Boomkikker Zonhoven
22 RAVON-dag 2018 zeer geslaagd
22 Activiteiten
23 Verslag RAVON-vrijwilligersdag 2018
24 NEM Meetprogramma Reptielen - Uitbreiding met exotische schildpadden

06

08

12

20

Oproep waarnemingen blauwband en Amoer-grondel

Sinds de herfst van 2018 wordt binnen het Meetprogramma Zoetwatervissen een tweetal exotische vissoorten specifiek gevolgd. Het gaat om de blauwband en de Amoergrondel. De laatste soort is voor zover bekend nog niet in ons land is aangetroffen. Beide soorten staan op de lijst van invasieve exoten die is vastgesteld door de Europese Unie. Bezit, handel, kweek, transport en import is verboden. Doordat ze schadelijke effecten kunnen hebben op de inheemse fauna, is het belangrijk om te weten waar zij voorkomen. Met name voor de Amoergrondel is er bij het vroegtijdig signaleren nog perspectief om verdere verspreiding te voorkomen. Zowel de blauwband als de Amoergrondel houden zich vaak op in plantenrijke oeverzones en zijn hierdoor goed met het steeknet te inventariseren. Met name in stilstaande plasjes kunnen zij hoge dichtheden bereiken.

Mocht je één van beide soorten de afgelopen jaren hebben aangetroffen en de waarneming nog niet hebben doorgegeven via Telmee.nl of Waarneming.nl dan kan dat via **f.smith@ravon.nl,** bij twijfel kun je een foto opsturen. Voor meer informatie over herkenning en voorkomen van deze twee soorten verwijzen wij naar de soortpagina's op **www.ravon.nl/soorten/vissen**.

Jan Kranenbarg

Blauwband. (Foto: Jelger Herder)

Amoergrondel. (Foto: Paul van Hoof)

Vroedmeesterpad zet tanden in soortgenoot

Klein, gedrongen, bijzondere pupillen, welluidend roepend en zeer zeldzaam: de prachtige padachtige kikker genaamd vroedmeesterpad. De soort heeft het niet gemakkelijk in zijn voortbestaan en staat op de nationale Rode Lijst te boek als 'kwetsbaar'. De vroedmeesterpadvrouw, in tegenstelling tot de meeste andere amfibieën, legt relatief weinig eitjes. Het is de broedzorg van haar partner die bijzonder is, gericht op het vergroten van de overlevingskansen van de nakomelingen. Meteen na de paring en eiafzet wikkelt het mannetje het eisnoer om zijn achterpoten en draagt het gedurende een aantal weken met zich mee. Een veilige schuilplaats met relatieve hoge vochtigheid (in combinatie met benutting van dauw, regen en het besprenkelen met eigen urine), die zich dichtbij de waterplaats bevind, zijn voorwaarden voor een gunstige ontwikkeling van de eitjes. Vlak voordat de larven uitkomen brengt het mannetje de eisnoeren naar het water. Een secuur klusje want de rijping van de eitjes is bepalend voor de tewaterlating. De vroedmeesterpadman kan 'daten' met meerdere vrouwtjes. Wel is het zaak dit in dezelfde periode te doen om verschil in rijpingstijd, en dus de tewaterlating, te voorkomen. Na alle zorg en toewijding is het in de periode erna dat veel larven en/of gemetamorfoseerde juvenielen de dood vinden. Predators in de aquatische fase zijn onder andere amfibieën als kikkers en watersalamanders, vissen en insecten als rugzwemmers of bootsmannetjes. Maar ook reeds verder ontwikkelde vroedmeesterpadlarven: kannibalisme is niet vreemd. Er kunnen diverse redenen aan dit gedrag ten grondslag liggen zoals populatiegrootte in verhouding tot voortplantingswater, voedseltekort, of het gedurende de metamorfose veranderende spijsverteringskanaal en voedingsgedrag: in het water gaat het van planteneter naar carnivoor/insecteneter.

Zichtwaarnemingen: kannibalisme van larf bij dode juveniel (onder) en een larf die aan een eitje knabbelt (boven).

Gezien is dat vroedmeesterpadlarven zich tegoed doen aan de rijpe eitjes die door het mannetje in het water worden gebracht. Onderzoek heeft aangetoond dat bij de gifkikker (*Ranitomeya variabilis*) kannibalisme aan het mannelijk geslacht van de kikkervisjes voorbehouden is. Kikkervisbroertjes en -zusjes worden na uitkomst door hun ouders gescheiden of in dezelfde poeltje gebracht. Veiligheid en niet ten prooi te vallen aan kannibalisme, wordt gezocht bij de ouders: op de rug van de ouders die de poel weer verlaten. Ook is er mogelijk sprake van bedelgedrag door de kikkervisjes bij hun ouders. Of bijvoorbeeld dit laatste ook het geval is bij de vroedmeesterpad? We weten nog heel veel niet.

Tekst en foto's: Ingrid den Boer

Verslag rivierprik challenge

Heerlijk! Er zijn van die veldwerkdagen waar je nog dagen of zelfs weken van kunt nagenieten. Iedereen was het er over eens: dit was er ook zo één.

Vraag van het kantoor

Het begon met de vraag van Arthur de Bruin en Jan Kranenbarg van het RAVON-kantoor: "*of we zin hadden mee te helpen met een visstandbemonstering naar rivierprik in een beektraject bij Hattem*". Het ging om een nader onderzoek naar deze zeldzame vis waarvan een jaar eerder was vastgesteld dat deze zich hier voortplant (op **www.naturetoday.com** wordt de vondst beschreven onder 'Nieuwe paaiplaats rivierprik ontdekt binnen Waterschap Vallei en Veluwe'). Door de lage waterstanden was de detritusbank waar in december 2017 een larve gevangen werd goed bevisbaar met het schepnet, een kolfje naar de hand van Viswerkgroep De Prik. Het doel was om te kijken of we meer rivierpriklarven konden aantonen en het aantal leeftijdsklassen in beeld brengen. Die vraag was een "no-brainer" voor ons: tuurlijk helpen we waar we kunnen. Want in de afgelopen 25 jaar hebben wij ons gespecialiseerd in het vangen van prikken met schepnetten. En rivierprikken hebben we nog niet eerder gevangen in de Veluwse beken, want die zijn vanuit de IJssel niet vrij optrekbaar.

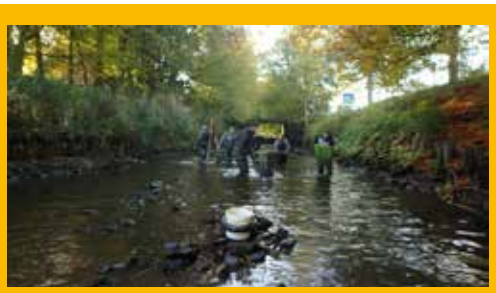
Challenge

We besloten er een challenge van te maken: RAVON versus Viswerkgroep De Prik. De locatie was een pareltje: een beektraject dat in open verbinding staat met de IJssel. En omdat die IJssel nu nog heel laag staat, konden we er makkelijk komen met onze waadbroeken en lieslaarzen. Een buitenkansje dus. Onder het genot van gebak begonnen we die dag met een korte briefing door Arthur over de bedoeling en over de rivierprik. Kortweg de grote broer van onze bekende beekprik, maar die even naar zee zwemt en daarna weer terugkomt om te paaien (en dan ook sterft). De uitgebreide treur-biografie kun je lezen op de RAVON soortpagina. De omgeving was betoverend mooi door de lage herfstzon, het Apeldoorns Kanaal, de beek en de goudgele bomen. Indian summer in optima forma.

Prikken met ogen

"Ik heb er één!" Binnen een kwartier hadden we de eerste rivierprik in ons net. Dat gaf een enorme boost: ze zitten er! Iedereen ging in de overdrive. Aan het eind van de bemonstering stond de teller op elf rivierprikken. Een paar jonge exemplaren met ogen (die snel zullen vertrekken naar zee), de rest nog zonder. Ook de bijvangsten waren spectaculair. De beekmonding bleek extreem soortenrijk, het lijkt erop dat veel vissen vanuit de IJssel het gebied opzoeken om te overwinteren. Naast de prikken vingen we ook: paling, pos, baars, snoekbaars, kleine modderkruiper, blankvoorn, winde, alver, marmergrondel en gevlekte Amerikaanse rivierkreeft. In alle enthousiasme is vergeten bij te houden wie nou hoeveel rivierprikken heeft gevangen. De challenge blijft onbeslist.

Tekst en foto's: Romeo Neuteboom Spijker
Viswerkgroep De Prik Mooie ~ Visrijke ~ Beken

De beviste beekmonding.

De vangst wordt bewonderd.

Doormeten van de vangst.

Gevangen priklarven.

Muurhagedissen duiken op

Dit jaar hebben we dankzij meldingen weer nieuwe locaties kunnen toevoegen aan ons 'uitzet-archief'. Het gaat dan om muurhagedissen die via uitzetting of transport op een plek terecht zijn gekomen waar ze van nature niet voorkomen. Het aantal plekken in Nederland waar muurhagedissen zijn opgedoken bedraagt nu 56. Niet op al deze plekken is sprake van een populatie. Soms betreft het een enkel dier.

Tolkamer

Zo stuurde Anna Spaans ons op 20 september jl. foto's van muurhagedissen die waren waargenomen in haar groententuin in Tolkamer. Deze locatie was bij ons al bekend door eerdere meldingen. Het betrof in dit geval een herbevestiging dat de soort zich daar nog steeds kan handhaven, en dat is ook belangrijke informatie.

Muurhagedis duikt weer op in Tolkamer. (Foto: Anna Spaans)

Kris Joosten

Fietstrap vanaf A73 over Maas

Op 25 oktober jl. ontvingen wij bericht van Marten Geertsma over muurhagedissen op een voor ons nog onbekende locatie. In de periode 2 september tot half oktober heeft hij foto's kunnen maken van verschillende muurhagedissen op de fietstrap vanaf de A73-brug over de Maas vlak bij Linden en de Kraaijenbergse Plassen. Vlakbij deze fietstrap is een kleine camping voor campers en een kleinschalig industrieterrein waardoor we vermoeden dat de muurhagedissen zijn 'meegelift' naar deze plek.

Op deze fietstrap vanaf de A73 naast de Maas zijn voor het eerst muurhagedissen waargenomen in de periode september tot half oktober 2018. (Foto's: Marten Geertsma)

275.000 amfibieën veilig de weg overgezet

Ook in het voorjaar van 2018 zijn er door paddenwerkgroepen weer heel veel amfibieën veilig de weg overgezet. Een groot aantal van deze werkgroepen, in 2018 waren dat er 65, geven hun overzetresultaten aan ons door. Uit deze overzetresultaten blijkt dat er in 2018 minimaal 142.705 amfibieën zijn overgezet. Alleen in 2015 werden er meer amfibieën de straat over geholpen. Als we uitgaan dat er circa 125 groepen in Nederland actief zijn, dan kunnen we een schatting maken dat door vrijwilligers gezamenlijk ongeveer 275.000 amfibieën veilig zijn overgezet.

De overzetresultaten laten ook zien dat trek in 2018 relatief laat op gang kwam. In februari, een maand waarin vaak al duidelijk trek zichtbaar is, werd in geen trek waargenomen. Het was deze maand gewoon te koud. De grootste trek voor veel soorten vond in 2018 plaats rond begin maart en rond eind maart-begin april. Zoals gebruikelijk werd de gewone pad het meest overgezet (meer dan 106.000), gevolgd door de bruine kikker (bijna 17.000) en kleine watersalamander (iets meer dan 13.000). De gewone pad werd dan ook op alle trajecten waarvan wij resultaten hebben overgezet.

Voor meer resultaten verwijzen we naar de rapportage 2018. Deze is te downloaden op **www.padden.nu**. We willen alle werkgroepen weer hartelijk bedanken voor hun inzet.

Rolf van Leeningen & Jelger Herder RAVON

Paartje gewone pad. (Foto: Jelger Herder)

Gewonde boomkikker

Gewonde boomkikker. (Foto: Patricia de Gruiter)

Op 12 september jl. zag Patricia de Gruiter deze gewonde boomkikker in Neede. De overlevingskansen voor deze boomkikker nemen zeker af omdat:

- de kans op infecties en andere ziektes toeneemt, of
- de mobiliteit afneemt waardoor de boomkikker eerder gepakt kan worden door predatoren.

De rampzalige zomer voor de vissen

Ja, ik weet nog goed hoe het allemaal begon... Met prachtig mooi weer vissen inventariseren met de Poelen- en Vissenwerkgroep IVN Gemert Bakel. Wij waren gezegend met een goed en divers vissenbestand, maar dat zou snel veranderen.

De noodklok luiden

De waterstand daalde deze zomer in onze regio snel door de aanhoudende warmte en geen regen. Als eerste was de Snelle Loop aan de beurt, het water zakte volledig weg. Nadat wij het waterschap hierover geïnformeerd hadden gebeurde er niets, zelfs niet na verschillende keren bellen. Er resteerden toen alleen 'waterplassen' bij enkele duikers en stuwen. Met de wanhoop nabij hebben we toen bij het hoofdkantoor in Den Bosch aan de alarmbel getrokken. Dat had resultaat. Die zelfde middag zijn we met twee afgevaardigden van waterschap Aa en Maas ter plekke gaan kijken. In het gesprek dat we hadden zijn verschillende oplossingen aangekaart. Zoals onder andere diepere stukken aanleggen in de Loop zodat de vis daar kan overleven in geval van droogte. Maar ja, dat was voor de toekomst, er zat nu niets anders op dan te gaan afvissen. Gelukkig hadden ze een calamiteitenplan. Diverse visclubs en beroepsvissers zouden bij nood gaan afvissen. Een kwartiertje later werd ik al gebeld door het waterschap of wij dit vanuit de Poelen- en Vissenwerkgroep op ons wilde nemen.

Vissen redden

Zo gezegd zo gedaan; onze groep is hiermee begonnen. We hebben onvoorstelbaar veel vissen gered en overgeplaatst. De grootste was een snoek van 85 cm. De vissen gingen in een grote bak op een aanhanger op transport naar de benedenstrooms gelegen Aa waar wel water bleef stromen. Weken zijn we hiermee bezig geweest. Zelfs een grote vijver van gemeente Gemert hebben we, samen met buurtbewoners en Martijn Schiphouwer van RAVON, met een zegen leeg gevist. Die vijver was wel een stevige klus, met name door de halve meter zwarte drek die er nog in zat.

Daarna ging het snel, de Peelse Loop de Landmeerse Loop vielen droog. Alleen de Vlier had nog water. Overal hebben we zoveel mogelijk vissen proberen te redden. Onze werkgroep heeft dit met veel enthousiasme en inzet gedaan. Zo geweldig al die vrije tijd die onze groepsleden er in gestoken hebben, met die temperaturen die vaak niet onder de 30 graden kwamen...

De toekomst

Maar hoe moet dat nu in de toekomst? Het is wel gebleken dat de waterschappen niet klaar zijn voor dit droogtescenario. Er zal snel iets ondernomen moeten worden om ook in de toekomst ecologische schade te voorkomen. Het water moet niet zoals nu gebeurt, zo snel mogelijk van A naar B oftewel van Aa naar de zee.

Oplossing bufferzones

We moeten water gaan bufferen voordat de zomer komt. Het grondwater moet kunnen stijgen. Hier in de buurt zijn al zoveel bufferzones gemaakt, deze moeten dus niet alleen gebruikt worden voor als het extreem veel regent maar ook om water op te slaan en te laten infiltreren, zodat het waterpeil in droge tijden minder snel daalt.

Kritisch kijken naar wateronttrekkingen
Ook bij beekherstel moet kritisch gekeken worden. De gemeente Gemert en Waterschap Aa en Maas hebben in de Peelse Loop de stuwen verwijderd. Deze beek zou alleen nog maar gevoed worden door kwelwater van de Peelbreuk. Deze zomer was de volledige beek een prachtig zandpad, een zandpad dat veel geld heeft gekost. Het kwelwater kwam niet omhoog, doordat er in het gebied teveel water onttrokken werd om gewassen te beregenen. We zijn van een rechte beek met water naar een kronkelende beek zonder water gegaan, ons lijkt dat geen verbetering.

Visvallen
Vistrappen functioneren in onze regio als vallen (oftewel in het Engels *fish trap*). Alle vis die ons gebied in zwemt is in de toekomst ten dode opgeschreven, want bij gebrek aan water worden als eerste de vistrappen dichtgezet. We zagen dit ook in de vorige zomers. De vis kan geen kant op als het waterpeil verder zakt en blijft achter. Met het huidige watersysteem kunnen we beter ons gebied op slot gooien om vissen te sparen van verstikking.

Waterinlaten
Het inlaten van Maaswater moet ook eens goed onder de loep genomen worden. Inmiddels stroomt er weer Maaswater door de Snelle Loop. Dat is op zich raar, want zoveel heeft het nog niet geregend. De Maas staat ook nog niet voller. Wie neemt die beslissingen om de kraan open of dicht te zetten? En wanneer kan daar in nood vanaf worden geweken om de visstand te redden? Voor ons is dat nog volstrekt onduidelijk.

Samenwerken
Brabant moet echt natter. Dat kan alleen maar als we dat met z'n allen gaan doen. Waterschappen, gemeenten, boeren en burgers. Er zullen harde beslissingen genomen moeten worden willen we behouden wat we nu hebben. En dat is echt heel hard nodig, want het water zakt nog steeds. De droogte heeft er voorlopig wel voor gezorgd dat alle neuzen dezelfde kant op staan. Dat is erg belangrijk om iets te kunnen bereiken. Onze werkgroep heeft contact gezocht met RAVON en we hebben een gesprek gehad met Waterschap Aa en Maas. Het waterschap heeft vervolgens een gesprek gehad met het ZLTO (boeren en tuinders). We zitten op één lijn, maar de daad bij het woord voegen zal nog niet zo makkelijk zijn. Af en toe zullen we natte voeten moeten krijgen willen we dit droogte probleem oplossen.

En volgend jaar? Volgend jaar gaan wij als Poelen- en Vissenwerkgroep van het IVN Gemert Bakel gewoon weer vissen inventariseren. We beginnen gewoon weer opnieuw bij een nulsituatie en we hopen dat dit drama nooit meer gebeurt.

Tekst en foto's: Hans van Berlo
Poelen- en Vissenwerkgroep IVN Gemert Bakel

Weinig juveniele zandhagedissen?!

Meerdere waarnemers namen de afgelopen tijd contact met mij op omdat ze tijdens hun monitorbezoeken veel minder juveniele zandhagedissen zagen dan voorheen. Een waarnemerseffect als gevolg van de hete en droge zomer, of zijn er daadwerkelijk weinig juvenielen geboren afgelopen zomer?

Waarnemerseffecten hete en droge zomer
De recordzomer van 2018, volgens het KNMI de warmste zomer in minimaal drie eeuwen, heeft natuurlijk grote invloed op koudbloedige dieren zoals reptielen en het waarnemen van deze dieren. De dieren hoeven bij dergelijke hoge temperaturen vrijwel niet te zonnen terwijl zij juist tijdens het zonnen goed zichtbaar zijn. Het is dus niet vreemd dat er afgelopen zomer minder dieren zijn waargenomen... ze waren minder zichtbaar vanwege de hoge temperaturen.

Invloed op legsels zandhagedis
Ondanks dat dieren deze zomer minder zichtbaar waren kunnen er wel degelijk reële effecten optreden als gevolg van de hitte en droogte. Zandhagedissen zetten hun eieren af in zelf gegraven holletjes van 5-10 cm diep. Door de aanhoudende hitte en droogte kan de bovenste laag van de bodem helemaal uitdrogen en zijn structuur verliezen waardoor legsels verloren zijn gegaan. Ook is het afsterven van embryo's door te hoge incubatietemperaturen goed mogelijk. Daar tegenover staat het feit dat juvenielen afgelopen zomer eerder geboren werden vanwege de hoge incubatietemperatuur en dus een betere kans hebben hun belangrijke eerste overwintering te overleven.

Juveniele zandhagedis op boomstronk. (Foto: Arnold van Rijsewijk)

Jonge zandhagedis komt uit het nest. (Foto: Ineke Schaars)

Andere soorten
Hoe zit dat nou bij de andere reptielen in Nederland? De levendbarende soorten hebben uiteraard geen last van te hoge incubatietemperaturen en instortende holletjes. Voor deze soorten zou de zomer van 2018 (voor wat betreft het voortplantingssucces) een hele goede moeten zijn. Die andere eierleggende hagedis in Nederland, de muurhagedis, heeft zo'n beperkte verspreiding dat een vergelijking met de zandhagedis lastig is. Wellicht dat de data van 2018 bij deze soort ook een dip in het aantal juvenielen laat zien, dat wordt deze winter duidelijk als we de data van 2018 gaan analyseren. De enige eierleggende slang in Nederland, de ringslang, gebruikt geen zonne-energie voor incubatie maar rottingswarmte en zal dus voor wat betreft het voortplantingssucces, geen grote hinder hebben ondervonden door de droge en hete zomer.

Doorgaan met monitoren
Om zekerheid te kunnen krijgen is het zaak te blijven monitoren. Mochten er inderdaad (veel) minder juvenielen zijn geboren afgelopen zomer dan moet dat voorjaar 2019 zichtbaar worden door weinig subadultjes op de trajecten.

Ingo Janssen

Vorstslachtoffer

Soms komt een natuurbericht net te laat uit, zo meldt Willem Drok n.a.v. het verschijnen van het natuurbericht 'Ademnood door glazen plafond'. (Zie **www.NatureToday.com**) Hij vond op 11 maart jl. een dood mannetje kleine watersalamander onder het ijs toen hij een gat in het ijs van zijn poel maakte.

Door de uitzonderlijk warme januari-maand, die veel salamanders heeft doen besluiten eerder naar de tuinvijvers en andere voortplantingswateren te trekken, kwam de korte vorstperiode in maart als een doodsteek. Hoe zal het deze winter verlopen?

Kleine watersalamanderman dood door vorst. (Foto: Willem Drok)

Skelet

Onvolledig skelet van een watersalamander? (Foto: Ursula Fisscher)

Via de RAVON-helpdesk krijgen wij soms bijzondere vragen binnen. Zo ontvingen wij op 5 november jl. deze foto van Ursula Fisscher met de volgende toelichting: " *Beste Ravon, ik heb dit skeletje van enkele cm gevonden vlak bij de Nieuwkoopse plas. Ik dacht dat het van een ringslang was, maar nu heeft iemand die het kan weten mij verteld dat die nog nooit bij de Nieuwkoopse plas zijn waargenomen. Ik vraag me dus af of het inderdaad een ringslang is, of toch iets anders.*" Onze reptielenexpert Ingo Janssen kon melden: "*Het is zeker geen (ring)slang, want die hebben een hele andere schedel; en slangen hebben ook veel meer wervels dan dit skelet op de foto. Zelf denk ik aan een onvolledig skelet van een kleine watersalamander. De schedel lijkt daar in ieder geval heel erg op als ik het vergelijk met wat in de boeken staat.*"
Als er lezers van Schubben & Slijm zijn die nog een ander idee hebben, dan horen wij het graag!

Kris Joosten
RAVON-helpdesk

Prolaps

Bruine kikker met prolaps. (Foto: Ruben Harskamp)

Ruben Harskamp stuurde ons 23 oktober jl. deze foto met de vraag: "*Wat er met deze kikker aan de hand is? Is de kikker ziek en een gevaar voor andere kikkers?*" Collega Maarten Gilbert die zich veel bezig houdt met ziektes bij amfibieën kon het volgende antwoorden: "*Dit lijkt een prolaps te zijn, waarbij de organen via de cloaca naar buiten stulpen. Er kunnen verschillende oorzaken zijn, zoals bijvoorbeeld parasieten en een verstopping van het maag-darmkanaal. Het is niet iets besmettelijks verwacht ik, dus je hoeft je geen zorgen te maken om de andere kikkers. Maar dit dier is niet meer te helpen ben ik bang.*"
Als je twijfelt of een dier ziek is, blijf ons dan vooral foto's toesturen via **helpdesk@ravon.nl**

Korenslang

Een overwachte ontmoeting in het bos bij Reuver, een korenslang. (Foto: Theo Polmans)

Theo Polmans stuurde ons op 6 september jl. deze foto met het volgende bericht: "*Wij zijn vandaag in het bos nabij Reuver (grens Duitsland) aan het wandelen geweest en hebben er een ongewone slang gefotografeerd. Deze is naar mijn mening niet afkomstig uit Nederland. Ze had een kleine kop minimaal 1 m lang en had brede vlekken op haar rug. Graag zou ik willen weten welke soort dit zou kunnen zijn.*" De collega's die veel met reptielen werken konden vrij stel een antwoord sturen: "*Het betreft een magere rode rattenslang oftewel korenslang, een slang uit de familie van de gladde slangen.*" Hoe het dier daar gekomen is, is niet bekend. Het is de vraag of het dier hier kan overleven.

Resultaten Meetprogramma Zoetwatervissen

J. Kranenbarg , M. de Zeeuw, M. Schiphouwer, F. Smith & F. Spikmans

Het Meetprogramma Zoetwatervissen richt zich op het bepalen van verspreidingstrends van de Nederlandse zoetwatervissen, de beschermde beek- en poldervissen in het bijzonder. Voor het berekenen van de trends worden de inventarisatiegegevens van vrijwilligers en waterbeheerders samengevoegd. In dit artikel gaan we in op de actuele trends en verspreiding van de belangrijkste doelsoorten.

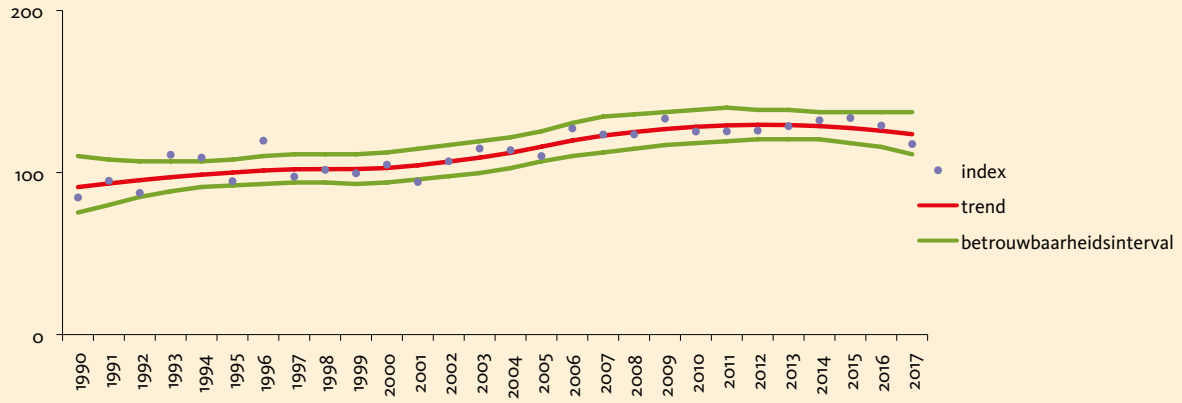

Bittervoorn. (Foto: blikonderwater.nl)

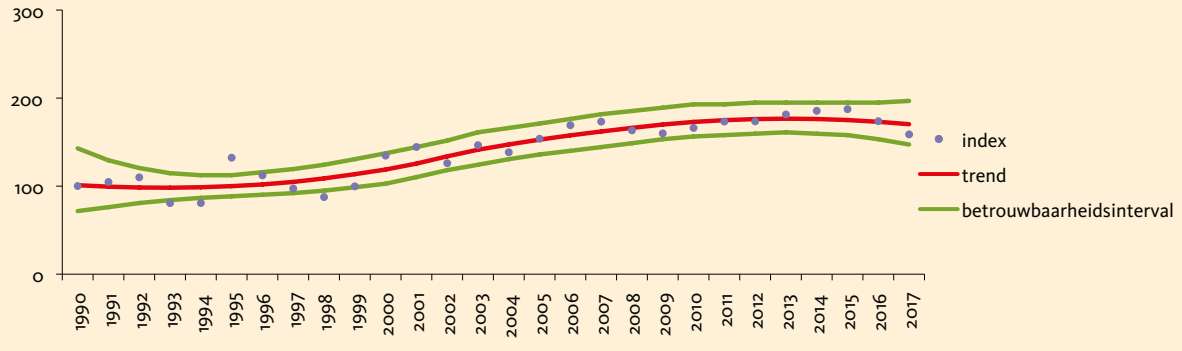
Kleine modderkruiper en bittervoorn

Zowel de bittervoorn als de kleine modderkruiper hebben een voorkeur voor een goede waterkwaliteit. Helder water en de aanwezigheid van waterplanten zijn hierbij van belang. De bittervoorn is hiernaast gebonden aan het voorkomen van zoetwatermossselen. Beide vissoorten hebben geleden onder

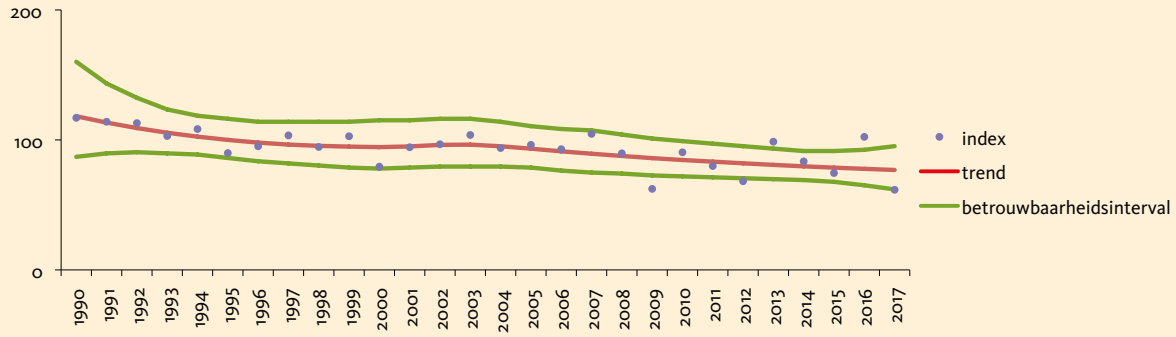
Kleine modderkruiper

Bittervoorn

Grote modderkruiper

de sterke watervervuiling tot in de jaren '70 van de vorige eeuw. Sinds de jaren '90 zijn de omstandigheden verbeterd en op basis van de trendberekeningen wordt, vanaf 1990, een **matige toename** geconstateerd. Niet alleen in polderwateren, maar ook in de langzaam stromende beek- en riviersystemen zijn beide soorten toegenomen. Naast de verbeterde waterkwaliteit hebben de aanleg van natuurlijke oevers en vistrappen hier een bijdrage aan geleverd.

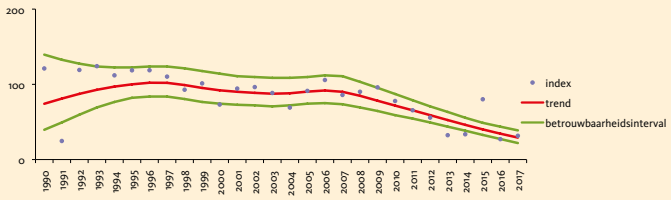
Grote modderkruiper

De grote modderkruiper komt van oorsprong voor in sterk verlande wateren in de overstromingsvlaktes van rivieren en beken. Door het inpolder hiervan, bevindt een groot deel van het leefgebied zich tegenwoordig binnendijks in oude slootjes. Als gevolg van de waterpeilbeheersing en het intensieve schonen van sloten staat de soort onder druk. In veel gebieden resteren alleen nog geïsoleerde relictpopulaties. In natuurgebieden is er steeds meer aandacht voor de soort en worden de eerste successen geboekt door het creëren van plas-dras voortplantingsgebieden. In agrarische gebieden komt dit maar moeizaam op gang en de soort vertoont, vanaf 1990, een **matig afnemende** trend. Door extreem droge jaren kunnen relictpopulaties gemakkelijk verdwijnen.

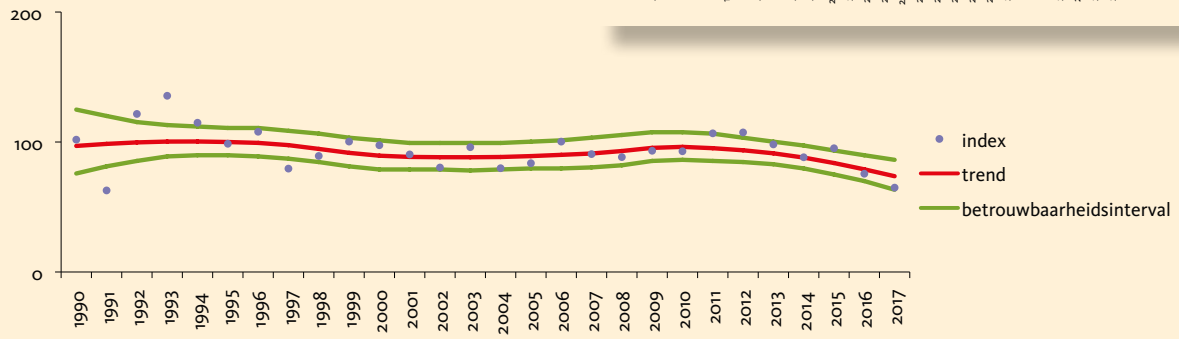
Rivierdonderpad en beekdonderpad

Van oudsher staan rivierdonderpadden vooral bekend als soorten van stromend water. De zeer slechte waterkwaliteit heeft ertoe geleid dat de soort in de vorige eeuw verdween uit de Rijn en Maas en ook veel van de beken die daarop uitmonden. Door de verbeterde waterkwaliteit is de soort vanaf de jaren negentig bezig aan een terugkeer. Op basis van genetisch onderzoek is in 2007 gebleken dat in enkele geïsoleerde beektrajecten niet de rivierdonderpad, maar de beekdonderpad voorkwam. Nederland is dus twee donderpadsoorten rijk. Onderzoek met de zaklamp door RAVON-vrijwilligers heeft hiernaast duidelijk gemaakt dat de rivierdonderpad ook in de kanalen, vaarten, plassen en stadswateren van laag Nederland vrij wijd verspreid voorkomt. Helaas voor de rivierdonderpad hebben een aantal van de invasieve exotische grondelsoorten die Nederland sinds het begin van de 21e eeuw koloniseren, een vergelijkbare habitatvoorkeur. Ook de zwartbekgrondel en de Kesslersgrondel leven in de holtes tussen stenen. Deze soorten blijken zich zeer

Rivierdonderpad, rivieren

Rivierdonderpad

Rivierdonderpad met eitjes. (Foto: blikonderwater.nl)

succesvol in de Nederlandse wateren voort te planten waarbij de vrouwtjes, in tegenstelling tot vrouwelijke rivierdonderpadden, meerdere keren per jaar eitjes afzetten. Hierdoor bereiken de grondels hoge dichtheden, en door hun sterke territoriumdrift verdrijven ze de rivierdonderpadden uit hun schuilplaatsen. De rivierdonderpad is hierdoor vanaf 2007 uit de grote rivieren Nederlandse rivieren verdrongen, de apart voor de rivieren berekende trend toont de afname. Het is nog onduidelijk of de verdringing van de rivierdonderpad definitief is. De zwartbekgrondel vertoont sinds een aantal jaren namelijk ziekteverschijnselen en de dichtheden lijken af te nemen.

Beekprik en rivierprik

De beekprik is één van de meest kritische beekvissoorten in Nederland en de soort heeft de status "bedreigd" op de Rode Lijst. De soort is in de tweede helft van de vorige eeuw op veel plaatsen verdwenen als gevolg van watervervuiling, verdroging en beeknormalisaties. Het aantal bekende Nederlandse paaiplaatsen van de rivierprik ("kwetsbaar" op de Rode Lijst) is gering, een aantal daarvan is pas na 2000 ontdekt. Het is aannemelijk dat de soort ook in de sneller stromende trajecten van het Nederlandse deel van de Rijn en Maas paait. Recent onderzoek heeft aangetoond dat beide soorten genetisch nauwelijks verschillen en in feite tot dezelfde soort gerekend kunnen worden. De beekprik is hierbij een '*landlocked*' vorm (aan zoet water gebonden), die zich beperkt tot het leven in kleinere beken. De rivierprik komt voor in de grotere en diepere beken en rivieren die in verbinding staan met de zee, waar de dieren eenmaal gemetamorfoseerd verder opgroeien met een parasitaire leefwijze.

Mede dankzij de inzet van vrijwilligers en stagiaires is het verspreidingsbeeld van de beekprik in Nederland de afgelopen jaren veel volledige geworden. De soort lijkt zich in bepaalde beeksystemen ook weer uit te breiden. In Noord-Brabant is een herintroductieproject gestart in de Reusel waarbij inmiddels ook nakomelingen van natuurlijke voortplanting zijn vastgesteld. Afgelopen zomer bleek verdroging echter nog steeds een groot gevaar voor de soort te vormen. Op verschillende plaatsen vielen beken, waar beekprik voorkomt, droog. Dankzij het bovenstrooms inlaten van grondwater kon de Reusel nog watervoerend gehouden worden en hebben de beekprikken het hier gered. Op de Veluwe vielen echter kilometers beek droog, en er wordt gevreesd dat de beekprik hier verdwenen is. Doordat (paai)populaties van beek- en rivierprik op relatief weinig plaatsen in Nederland voorkomen is het niet mogelijk om betrouwbare verspreidingstrends te berekenen. Daarom is in 2018 gestart met een aantalsmonitoring met behulp van prikkencilinders, waarbij de larven stroomafwaarts van de paaigebieden geteld worden. We zijn nog op zoek naar tellers, dus meldt je aan!

Meedoen?

Heb je vragen over het Meetprogramma Zoetwatervissen, wil je graag een bijdrage leveren of heb je ondersteuning nodig? Neem dan contact op met Fabian Smith, **f.smith@ravon.nl**.

Aan het werk met de prikkencilinder. (Foto: Martijn Schiphouwer)

Beekprik. (Foto: blikonderwater.nl)

Vuursalamanders in Olloy-sur-Viroin

Dit jaar ging ik met mijn gezin op vakantie naar het zuiden van België naar camping 'Ardinam'. De camping begeeft zich nabij het plaatsje Olloy-sur-Viroin in de Ardennen tussen Dinant en Namen. Ik had de camping uitgezocht via een website van de KNNV. Zij kamperen bij voorkeur op locaties met veel natuur. En ook nu viel het niet tegen. Prachtig gelegen op bosrijke heuvels en ruim 15 hectaren groot.

De eerste dag voor onze caravan, genietend van een kopje koffie, riep mijn zoontje van vier al "*pap een slang*". Nu wist ik dat er adder voorkomt op de camping en ook gladde slang, dus ik vloog omhoog. Het was een hazelworm maar ook dit verheugde mij. Mooie vondst !

Het was erg droog en heet de eerste dagen. Meer dan een muurhagedis had ik nog niet gevonden op herpeto gebied. Maar in de loop van de week ging het regenen. Daar was ik erg blij mee want eindelijk kon ik op zoek naar amfibieën. Ik had nog een tik overgehouden van het voorjaar toen ik rond de school van mijn dochter vele weken lang meer dan honderd bruine kikkers uit straatkolken had gehaald en deze in de nabij gelegen vijver had gezet. De kikkers kwamen niet zelfstandig uit de kolken en de vrouwen zaten vol eieren. Het wemelt nu van de kleine bruine kikkertjes rond de Sokkerwei in Castricum, maar dat terzijde.

De straatkolken dus. Ik ging op de eerste regenachtige avond (het had de gehele dag geregend) met mijn zaklamp de kolken op de camping controleren. Ik hoopte met name vroedmeesterpad te vinden. Er waren op de camping meer dan vijftig kolken. In veel kolken stond water en sommige waren droog. In geen enkele kolk was iets te vinden maar toen ik in de laatste kolk, bij de ingang van de camping, scheen werd ik heel blij. Er zaten twee volwassen vuursalamanders in. De volgende dag deed ik dezelfde ronde en dit keer drie vuursalamanders in weer die ene kolk. In al die andere kolken niets. De derde en laatste dag weer de hele camping afgelopen vanaf de schemering tot in de nacht en in geen enkele kolk iets te vinden maar wel weer in die laatste kolk, ditmaal drie vuursalamanders. Steeds haalde ik ze eruit en zette ze in het mos tussen de struiken op korte afstand van de kolk. Het waren telkens andere dieren. Of het alleen vrouwen waren durf ik niet met zekerheid te zeggen, mede omdat het onderscheidt tussen man en vrouw vuursalamander niet makkelijk te maken is.

Plank in kolk waar de vuursalamanders iedere avond in zaten. In het waterverdeelsysteem kunnen ze niet vallen, maar via het gat naar het waterverdeelsysteem hebben we er enkele uit zien komen.

Vuursalamanders uit de kolk 'gered', in totaal 8 op 3 avonden.

Ik begon mij af te vragen of ik er wel goed aan deed de vuursalamanders uit de kolk te halen. Ze konden er niet zelf uitklimmen, dat was zeker. Maar ze zaten er lekker vochtig, op vochtige grond in de put en ik kon zien dat ze via een opening aan de onderkant de kolk in kwamen lopen. Deze gang liep onder de weg door naar een waterverdeelsysteem onder de grond. Deze put kon ik niet open krijgen, maar ik zag door een kier dat er een laagje water in stond. Zou het zo zijn dat de vuursalamanders zich met opzet in de kolk laten vallen, de opening doorlopen onder de weg door naar het laagje water dat lekt uit het waterverdeelsysteem om daar vervolgens larven af te zetten? En dan teruglopend niet meer uit de kolk komen? Overal was het verder kurkdroog en er was geen water in de buurt, de beek lag kilometers verder in het dal.

Na contact opgenomen te hebben met RAVON en deze casus in de EPMAC app-groep besproken te hebben, heb ik als volgt gehandeld. Ik heb de put aangewezen aan de beheerder. Vervolgens een spijl uit het bed gesloopt. Mijn dochter heeft er een vuursalamander opgetekend. Die spijl hebben we aan de zijkant van de kolk geplaatst, zodat de vuursalamanders er uit kunnen kruipen. Nog dezelfde dag is de kolk officieel geopend met de kinderen van de camping. Ik voorzie een mooie stage opdracht in deze om mijn theorie van het opzettelijk in de kolk laten vallen van de dieren voor afzetten van larven ondergronds, wetenschappelijk te onderbouwen.

Plank uit bed gehaald die dienst gaat doen als uittredeplank; vuursalamander erop getekend.

De ringslang als verkeersslachtoffer

In mijn woonomgeving zag ik veel ringslangen (*Natrix helvetica*) als verkeersslachtoffer op de weg liggen en ik vroeg mij af hoe ernstig dit probleem eigenlijk was. Leuvenheim is een klein dorp van slechts 600 inwoners, het is gelegen in het IJsseldal en het grenst aan de Veluwe. Het gebied is voor Nederlandse begrippen rijk aan ringslangen. Er zijn veel landelijke asfaltwegen waar relatief weinig verkeer is en toch werden juist daar veel dode slangen gezien. Ik besloot om hier onderzoek aan te doen.

Op de eerste dag van elke maand onderzocht ik gedurende één jaar een vaste route. Deze bestond uit 5,3 km B-wegen van 3 tot 4 meter breed. Dat onderzoek deed ik door rustig wandelend, gericht naar dode slangen te zoeken. Als er een verkeersslachtoffer werd aangetroffen werd de lengte gemeten en de slang werd van de weg verwijderd. Van november tot en met april werden geen verkeerslachtoffers aangetroffen. Maar van mei tot en met oktober werden 18 dode ringslangen gevonden (zie figuur 1). Het waren voornamelijk juveniele dieren en enkele subadulte slangen. De gemiddelde lengte was slechts 24 cm (spreiding van 20 tot 47 cm).

Ook heb ik gekeken hoe lang verse dode ringslangen (n=5) op de weg bleven liggen. Gemiddeld waren de verkeersslachtoffers ruim een week (7,6 dagen om precies te zijn) zichtbaar op de weg (spreiding 2 tot 12 dagen). Dus bij mijn maandelijkse telling werd slechts 25 % van alle dode slangen gevonden. Het werkelijke aantal verkeersslachtoffers zal rond de 72 ringslangen zijn geweest. Dat komt neer op 14 dode ringslangen per jaar per km asfaltweg.

Tekst en foto's: Han Bosch

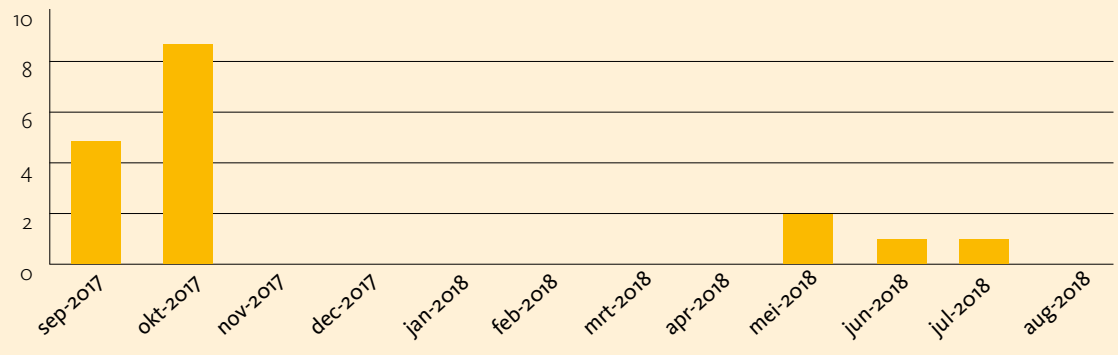

De ringslang als verkeersslachtoffer.

Broeihopen.nl

Broeihopen.nl is voor iedereen die iets doet of iets wil doen met broeihopen. Het aanleggen van broeihopen is een zeer succesvolle manier om de voortplanting van ringslangen te helpen, maar daarnaast ook nuttig voor tal van andere dieren. Let bij de aanleg van broeihopen wel op de juiste locatie om verkeersslachtoffers te voorkomen.

figuur 1: Het aantal gevonden verkeersslachtoffers gedurende één jaar

Rivierdonderpadden op de rode loper

In 2012 werd de allereerste zaklampvisexcursie naar donderpadden in de Leidse grachten georganiseerd door RAVON-biologen Arjan van der Lugt en Richard Struijk. Ruim zes jaar later heeft Leiden deze inheemse grondelsoort omarmd en zijn er zelfs hotels voor ze gebouwd.

Donderpadden op de rode loper – fictie is werkelijkheid geworden (Illustratie: Lisa Poot, Boostcartoon.nl)

Ruimte voor de natuur

Het natuurbericht van 10 september jl. (**NatureToday.com**) berichtte: 'Rivierdonderpaddenhotel onthuld in Leiden'. Dat was voor velen een eye-opener! Inmiddels zijn in Leiden door aannemersbedrijf Gebr. De Hollander B.V. en de vissenmonitors van de KNNV afd. Leiden drie alternatieve woonunits in de Witte Singel geplaatst. Het eerste werd geplaatst naast een 'kuiltje', dat een vaste habitat was gebleken voor een familie van ten minste 11 rivierdonderpadden. Een kuiltje is een afgekalfd stuk oever met daarin een laagje water, met als ingang een paar kapotte beschoeiingsplanken. Daarachter zitten de visjes (max. 7 cm) veilig; maar deze kuiltjes zijn voor de afdeling Civiel juist triggers om de oevers opnieuw te beschoeien! Amerikaanse rivierkreeften misbruiken de kapotte oevers namelijk, om diepe gangenstelsels te graven. Samen met adviseur stadsgrachten Aaf Verkade bedacht de gemeente Leiden een natuurinclusieve oplossing; nieuwe beschoeiing inclusief vervangende woonruimte voor de donderpadden - onder de oppervlakte.

'De rode loper' is een berg kiezelstenen, die als toegangsweg naar de diverse openingen in het hotel leidt. Richard Struijk leerde ons dat donderpaddden liever op stenig substraat zitten dan op een modderige bodem.

Deze volwassen donderpad werd tijdens de eerste hotelcontrole gespot op de rode loper. (Foto: Aaf Verkade)

Eerste hotelcontrole

Vanaf de brug konden de deelnemers in het kuiltje en op het hotel ernaast schijnen. Jelte en Anne - beide 9 jaar - mochten als eersten een kijkje nemen. Zij spotten van twee meter hoogte allebei een volwassen donderpad. Dichterbij gekropen, zagen ze ook twee juveniele donderpadjes in hun lichtbundel. Nu succesvol bewezen is dat de grondels 's avonds rond het hotel zitten, blijft er gecontroleerd worden, ook overdag. De vissenmonitors zullen exotische krakers, zoals marmergrondels en kreeften, op beeld vastleggen en zo nodig 'uitzetten'.

Leidse hotels inspireren landelijke initiatieven

De KNNV-afdeling Utrecht en twee duikverenigingen hebben aangegeven ook met eigen rivierdonderpaddenhotels aan de slag te willen gaan. RAVON en Aaf hebben hen al uitgebreid geadviseerd. In Leiden worden de laatste drie hotels geplaatst zodra het beschoeiingswerk helemaal af is. Er staan al diverse (tijdelijk weggevangen) donderpadden te trappelen om ze in gebruik te nemen!

Aaf Verkade
Projectleider KNNV Vissenmonitoring afdeling Leiden e.o.
www.rhotel.nl

Het eerste hotel ligt onder water vóór de beschoeiing, het kuiltje ligt erachter, rondom de keien. Een hotel-model ligt op de kant. (Foto: Joop Vlieg)

Vrijwilliger aan het woord

Jesper Berndsen

Mijn naam is Jesper Berndsen, 29 jaar en woon tegenwoordig in Pijnacker. In 2012 ben ik afgestudeerd op Van Hall Larenstein in Velp met een onderzoek naar de knoflookpad voor Natuurbalans-Limes Divergens. Sindsdien ben ik ook actief als vrijwilliger bij RAVON.

In 2012 ben ik begonnen met de aantalsmonitoring (knoflookpad en kamsalamander) van drie poelen in Gorssel. Inmiddels zijn dit geen drie poelen meer, maar negen. Gedurende de winter bezoek ik alle eigenaren om toestemming te vragen voor het onderzoek. In het voorjaar voer ik alle avondtellingen uit gewapend met een notitieboekje, zaklamp en een vishengel met daaraan een hydrofoon. Van kamsalamander tel ik het aantal individuen en voor knoflookpad luister ik naar de kooractiviteit. Daarnaast noteer ik ook alle overige soorten die er voorkomen. Vaak neem ik de kinderen van de eigenaren ook een avond mee waarbij ik ze laat zien wat voor een moois er allemaal in hun achtertuin zit. Naast deze amfibieënmonitoring in Gorssel probeer ik jaarlijks ook enkele km-hokken voor het Meetprogramma Zoetwatervissen te inventariseren.

Interesse voor vissen, reptielen en amfibieën heb ik altijd al gehad maar door de excursies en het Hemelvaartweekend van RAVON waarbij je veel nieuwe mensen leert kennen en gave soorten ziet is het echt een hobby geworden. Wat bovenal altijd leuk blijft is met je schepnet het verborgen onderwaterleven naar boven halen en genieten van deze prachtige dieren. Het zien van de eerste knoflookpad of kamsalamander van het jaar is altijd leuk en als je 's nachts alleen ergens op een oever staat en er ineens een enorme meerval langs zwemt dan is dat best wel spannend. Maar de leukste ervaring voor dit jaar was wel dat ik eindelijk een knoflookpad had gevonden die daadwerkelijk naar knoflook rook!

Tip voor vrijwilligers

Bijna alle poelen die ik onderzoek zijn eigendom van een particulier. Als dank dat ik hier mag monitoren geef ik alle eigenaren jaarlijks enkele zoekkaarten en RAVON-bladen samen met een waarnemingsoverzicht van al mijn waarnemingen uit hun tuin. Vooral dit overzicht wordt erg gewaardeerd. Ik kan iedereen die op particuliere terreinen inventariseert, aanraden om dit ook te doen. Zij krijgen hierdoor meer inzicht in wat je nu al die avonden uitspookt en het is natuurlijk altijd leuk om te weten welke dieren allemaal in je tuin zitten!

Naomi Lambrikx RAVON

Eerste knoflookpad (op de voorgrond) van het jaar.

Vissenweekend Drenthe, leuk om aan deel te nemen!

www.ravon.nl/hemelvaartweekend
www.ravon.nl/vissenweekend

Jeugd Lendersprijs

Tijdens de RAVON-dag op zaterdag 10 november jl. heeft Jesper de Jeugd Lendersprijs gewonnen. Hij ontving de prijs, bestaande uit een bronzen beeldje van een boomkikker en een oorkonde, uit handen van John Melis, voorzitter Raad van Toezicht RAVON.

Slangenvel tussen de planten? (Foto: Marijke Visser)

Uit de validatiefabriek

Slangenhuid tussen mijn planten

In deze rubriek behandelen we een bijzondere waarneming die door onze validatoren is goedgekeurd in Telmee.nl of Waarneming.nl na aanpassing van de determinatie, of die wij via de helpdesk van RAVON hebben ontvangen.

Op 14 augustus stuurde Marijke Visser deze foto in als een afgestroopte slangenhuid tussen haar planten, vlakbij een drinkbak voor vogels in haar kleine tuin naast een plantsoen op de Hilversumse Meent. De huid zat erg raar geslingerd om de stelen van een eenjarige plant die niet hoger was dan 40 cm. En het voorste gedeelte zag er uit als een slangenkop. Ze was benieuwd van welke slang deze huid was.

Na bestudering van de foto bleek het echter niet te gaan om een 'slangenhemd' maar om gedroogde plantenbladeren. Na enige overreding had Marijke voldoende moed verzameld om de 'huid' voor ons te verzamelen en gaf toen het volgende aan ons door: "*Alle moed verzameld en het losgemaakt. Jullie hadden gelijk want ze zaten vast aan de steel van de plant, dus plantenresten. Ik had deze gekke plant vorig jaar van iemand gekregen en dit nog niet eerder gezien. Al weer wat geleerd! Dank jullie wel.*"

Slangenhemden zijn grijswit van kleur, half transparant en worden gevonden in lage vegetatie, onder stukken hout of platte stenen, tusssen steenhopen en van de ringslang ook oevers. Dus we snappen de verwarring. Maar dan zouden op de foto veel meer kenmerken van het slangenhemd te zien moeten zijn, en dat is niet het geval. Zie Herkenningskaart vervellingen reptielen op **www.ravon.nl/herkenningskaarten**

Wat voor kikker is dit? (Foto: Harry Boeschoten)

Kikker op slangenhuid

Op 16 augustus ontvinggen wij deze foto van Harry Boeschoten, gemaakt in zijn tuin in Driebergen. Deze foto is om twee redenen heel leuk:

- het gaat om een zeer donker gekleurde groene kikker
- het verdroogd plantenmateriaal waar de kikker op zit blijkt in dit geval wel een slangenhemd te zijn, namelijk van een ringslang.

Foto's van zullke donkere kikkers worden regelmatig ingevoerd als heikikker, maar het gaat toch echt om een groene kikker. Bij groene kikkers: hoe bruin/donker ook, blijft er altijd een dunne groene rugstreep over de rug zichtbaar. Ook de boven op de kop geplaatste ogen en de goed ontwikkelde springpoten van de groene kikker zijn op de foto goed herkenbaar.

Harry kon de vervellingshuid van de ringslang bevestigen:
"*Je ziet het goed, het is een vervellingshuid van een ringslang. Deze winter heb ik de boomstam waar de kikker op zit in de waterkant gelegd. De stam ontwikkelde zich snel tot een zonneplek voor ringslangen. Laatst lagen er drie!*"

Zoutkistdeksels

‘Rivierkreeft Sjakie is aan de wandel’: de zoutkistdeksels zijn geliefd

In 2013 startte het Leidse KNNV-project Vissenmonitoring in de Havenwijk, met als blikvanger de op de zoutkistdeksels geprinte informatiepanelen over het grachtenleven. De bijna vijf jaar oude visafbeeldingen waren nodig aan een opfrisbeurt toe én er zijn flink wat nieuwe soorten geteld, daarom werd de serie gereviseerd en flink uitgebreid.

Een zoutkist is een grote houten kist met strooizout, waarvan de deksel schuin afloopt. Elke Leidse brug heeft een eigen zoutkist. Dit is een ideaal platform op leeshoogte, waarop op elke kist in de Havenwijk een mooie onderwaterfoto met een in Leiden waargenomen vissoort is geprint.

Koen met Sjakie, de gewilde rode Amerikaanse rivierkreeft. (Kreeftenfoto: Jelger Herder)

10 nieuwe soorten

Inmiddels zijn bijna alle afgebeelde vissen vervangen, om buurtbewoners en passanten geboeid te houden. Zo werd rivierdonderpad ‘Doutzen’ vervangen door ‘Jack Sparrow’. Wijkbewoonster Martha (84 jaar) zei: "*Ik ga heel goed opletten of ik écht het verschil zie!*"

Ook de twee algemene informatiepanelen zijn weer up-to-date: zo kreeg de plaat over het Project Vissenmonitoring extra uitleg en illustraties over de succesvolle monitoringsmethode ‘zaklampvissen’ (**zakgids.nl**; zie Schubben en Slijm 36, juli 2018).

Dankzij cofinanciering van ‘Verrijk je buurt’ van Fonds1818, bevat de serie nu ook de Chinese wolhandkrab, gevlekte Amerikaanse rivierkreeft, blankvoorn, meerval, de driedoornige en de tiendoornige stekelbaars.

Onder andere Janny Bosman, Arthur de Bruin, Willem Kolvoort, Picture Partners, Silvia Waajen en Vildaphoto steunden deze leerzame en toegankelijke ‘zoutkistenroute’ met prachtige onderwaterfoto’s. Nieuw ontdekte soorten die nog op een eigen zoutkist wachten zijn de bot, marmergrondel, zwartbekgrondel en bittervoorn. Daarmee komt het totaal dit jaar op 22 zoutkisten met aquatische informatie.

Adoptie maakt bekend en geliefd

Tijdens de voorbereidingen is bij buurtbewoners gepolst welke vissoort zij graag voor hun deur willen hebben. De wolhandkrab, meerval, snoekbaars, bot en de beide stekelbaarsjes waren binnen een week geadopteerd! De zoutkisten geven de direct omwonenden een prachtige, lokale vis om voor te zorgen. Ze krijgen uitleg over die specifieke soort, informatie die ze als ambassadeurs graag delen met familie, vrienden en voorbijgangers. Ook houden ze zowel de kist als het grachtenwater voor hun deur extra goed in de gaten en schoon.

Dat de afbeeldingen geliefd zijn, bleek eind november 2017. Toen werd Sjakie (de rode Amerikaanse rivierkreeft van Jelger Herder) met deksel en al gestolen van zijn zoutkist! Binnen 8 uur was dankzij de adoptie-familie de hele wijk geïnformeerd en had iedereen zijn ogen op steeltjes. Een dag later publiceerde het Leidsch Dagblad (heel passend voor dat jaargetijde) het item: ‘Sjakie is aan de wandel: wie brengt hem weer thuis?’.

Meedenken = meeleven = meedoen

De nieuwste ontwerpen voor meertalige informatiepanelen liggen op de tekentafel. Zo komt er een plaat die uitlegt wat een rivierdonderpaddenhotel is (zie elders in deze Schubben en Slijm). Ook zal een plaat aan toeristen uitleggen hoe je brutale meeuwen ontmoedigt en waar de dichtstbijzijnde glas-, papier- en restafvalcontainers zijn. Bezoekers worden zo op een plezierige wijze geïnformeerd over de soortenrijke Haven waaraan zij vakantie vieren. Met duidelijke afbeeldingen

Rivierdonderpad Doutzen werd vervangen door Jack Sparrow. (Foto’s: Picture Partners)

Buurtbewoner Thal: “*Ik adopteert hem wel! Af en toe een kwastje erover, toch?*” (Foto: Aaf Verkade)

wordt geïllustreerd hoe ze de grachten samen met bewoners, ondernemers en gemeente zo schoon mogelijk kunnen houden. En hoe ze Jack, Doutzen en Sjaak zelf kunnen (leren) spotten! Vissenmonitoring en een actieve stadswaterbeleving breidt zich dankzij geïnteresseerde en actieve bewoners elk jaar verder uit, waardoor er nu al in zo'n 10 wijken is gezaklampvist.
Sjakie's nieuwe zoutkistdeksel ligt inmiddels aan drie kettingen: we hopen dat hij dit keer blijft zitten waar hij zit, zodat hij nog veel passanten erop kan wijzen hoe helder en soortenrijk de grachten zijn.

Aaf Verkade
Projectleider vissenmonitoring en adviseur stadsgrachten
www.zoutkistenroute.nl

Limburghuis GaiaZOO

Geluidenwand van de amfibieën

(Foto's: Hanneke de Boer)

In dierentuin GaiaZoo te Kerkrade worden 'onze' vuursalamanders uit het Bunderbos opgevangen en een paar zijn voor bezoekers te bezichtigen. Ze worden opgevangen totdat ze weer veilig kunnen worden teruggeplaatst als de vuursalamander-schimmel *Bsal* niet meer aanwezig is.

Maar nu is er nog een reden om eens langs te gaan bij deze dierentuin. Want sinds dit najaar is er in het Limburghuis in GaiaZOO een geluidenwand van amfibieën te bewonderen. Alles is via een beeldscherm te bedienen. Hanneke de Boer van GaiaZOO licht toe: "*Als men in het scherm 'Welke kikker kwaakt daar ZOO' op de boomkikker klikt, dan verschijnt het scherm 'boomkikker'. Tegelijkertijd is dan het geluid van die soort te horen. In het geval van de boomkikker hebben we ook nog een filmpje toegevoegd van een kwakende kikker; die kan men zien door op de foto in het vervolgscherm te klikken.*"

Kris Joosten
RAVON
www.gaiazoo.nl

Boomkikker Zonhoven

An de Wilde stuurde ons deze mooie foto met als toelichting: "*Zondag 9 september jl. hebben wij deze speciale boomkikker met een kleurafwijking gefotografeerd in Zonhoven (Be), en die dag in hetzelfde gebied nog een tweede gevonden, maar die had meer witte vlekken. Ook in voorgaande jaren hebben we boomkikkers met kleurafwijkingen gevonden in het Retranchement en De Doort.*"
(Foto: An de Wilde)

RAVON-dag 2018 zeer geslaagd

Met ruim 400 bezoekers, 22 sprekers, 15 standhouders, 2 basiscursussen en een doorlopende filmpresentatie tijdens de pauzes was het dit jaar wel een heel bijzondere dag. Omdat er ook nog wat feestjes te vieren waren (10 jaar Padden.nu, 25 jaar Meetprogramma Reptielen, 25 jaar Viswerkgrroep De Prik en 40 jaar Herpetologische Studiegroep Limburg) was er ook taart tijdens de koffiepauze, wat luxere broodjes tijdens de lunch en muziek tijdens de theepauze en borrel.

Op **www.ravon.nl/ravondag** is inmiddels te lezen wie dit jaar de Lendersprijs heeft gewonnen, wie een bedrag uit het RAVON stimuleringsfonds heeft ontvangen. Ook de samenvattingen van de lezingen zijn inmiddels vrijgegeven.

Was je er dit naar niet bij? Zaterdag 9 november 2019 is de volgende RAVON-dag. Dan weet je dat alvast!

Kris Joosten

Activiteitenoverzicht

Datum	Aanvang	Locatie	Titel
29-05-2019	17.00 uur	Drenthe	RAVON Hemelvaartweekend
eind september	17.00 uur	Zeeland	RAVON Vissenweekend
09-11-2019	10.00 uur	Nijmegen	RAVON-dag

Er zullen de komende maanden weer veel excursies en andere activiteiten gepland worden: kijk voor actuele informatie op de activiteitenpagina op de RAVON website!
Wilt u uw activiteit(en) opnemen in deze nieuwsbrief, geef dit dan door aan de redactie: k.joosten@ravon.nl

Verslag RAVON-vrijwilligersdag 2018

Vrijdag 7 september te Nijmegen

Op vrijdag 7 september jl. heeft de RAVON-vrijwilligersdag plaatsgevonden in Nijmegen. Er was een gevarieerd programma in en nabij de gloednieuwe Bastei aan de Waalkade te Nijmegen. Er is gesproken over ons vrijwilligersbeleid, communicatie met en opleiden van vrijwilligers, het meewerken in meetprogramma's en projecten en het faciliteren van doorgeven van waarnemingen.

Na het binnenprogramma konden de aanwezigen deelnemen aan twee excursies in nabijgelegen natuurgebieden zoals De Stadswaard. De dag werd afgesloten op de pannenkoekenboot tijdens de korte vaartocht op de Waal.

Het was een mooie dag en, zoals uit blijkt uit de reacties die we van een aantal deelnemers mochten ontvangen, een geslaagde dag. Van de 32 aanmeldingen zijn uiteindelijk 28 deelnemers aanwezig geweest. Prima opkomst! Namens RAVON waren er acht medewerkers aanwezig.

Een eerste terugkoppeling naar de deelnemers heeft al plaatsgevonden m.b.t. opleidingen en communicatie (RAVON en films). Een deel van de acties is zelfs al uitgevoerd. Zo zijn tijdens de RAVON-dag 10 november jl. twee basiscursussen aangeboden aan vrijwilligers, waarvan 80 mensen gebruik gemaakt hebben! Ook zijn tijdens de RAVON-dag alle PR-materialen die vrijwilligers kunnen 'lenen' van RAVON getoond en werd er veel filmmateriaal van RAVON getoond in een aparte filmzaal.

De meeste acties zullen we in 2019 gaan uitvoeren.
Martijn Schiphouwer, Raymond Creemers & Kris Joosten

(Foto's: Jeroen Reinhold, Ineke Schaars, Ronald de Boer, Rolf van Leeningen en Kris Joosten)

Contactpersonen

Op deze pagina was in Schubben & Slijm altijd een overzichtslijst van regiocoördinatoren en contactpersonen van werkgroepen opgenomen. RAVON heeft inmiddels zoveel werkgroepen en afdelingen, dat het niet meer op één pagina past. Daarom is besloten dit overzicht allen nog op te nemen op de RAVON-website. Zie **www.ravon.nl/werkgroepen**

Ook hebben alle werkgroepen en afdelingen een eigen webpagina gekregen om zich te kunnen presenteren.

NEM Meetprogramma Reptielen

Uitbreiding met exotische schildpadden

Sinds 1994 worden de zeven inheemse Nederlandse reptielen gevolgd binnen het NEM Meetnet Reptielen. Tot dusver waren geen exotische reptielen in het Meetprogramma Reptielen opgenomen. Daar komt nu verandering in.
In 2017 zijn lettersierschildpadden (*Trechemys scripta*), opgenomen op de lijst van invasieve exoten vastgesteld door de Europese Unie ("Unielijst"). Dit betekent dat lidstaten, waaronder Nederland, verplicht zijn om actie te ondernemen op het wegnemen van deze soort in het wild. De ondersoorten roodwangschildpad (*Trachemys scripta elegans*), geelbuikschildpad (*Trachemys scripta scripta*) en geelwangschildpad (*Trachemys scripta troostii*) komen wijd verspreid voor over Nederland. Ze zijn veelvoudig verkocht als huisdier en vervolgens uitgezet in stadswateren maar ook natuurgebieden.

Sinds 1997 is er een verbod op de import van roodwangschildpadden maar hebben andere ondersoorten uit het geslacht *Trachemys* hun plaats in de handel overgenomen. De 'Risicoanalyse exotische schildpadden' beschrijft een substantieel invasierisico voor deze soorten. Tot op heden zijn er geen gevallen gedocumenteerd van succesvolle voortplanting in Nederland. Rekening houdend met klimaatopwarming tot aan 2050 is volgens de risicoanalyse voortplanting echter niet ondenkbaar. De verwachting is dat door de strikte verbodsbepalingen vanuit de EU-exotenverordening de ondersoorten langzaam zullen uitsterven in Nederland, zowel in de natuur als bij hobbyhouders.

Het is echter belangrijk om hier een vinger aan de pols te houden en bijvoorbeeld scherp te zijn op waarnemingen van jonge dieren wat kan wijzen op succesvolle voortplanting, zeker na een warme zomer zoals in 2018. Daarom worden de Lettersierschildpadden binnen het NEM Meetnet Reptielen opgenomen. De bedoeling is op een twintigtal locaties de aantallen lettersierschildpadden te monitoren. Hiervoor zoeken we locaties waar meerdere dieren voorkomen. Omdat de dieren niet meer verhandeld of gekweekt mogen worden en succesvolle voortplanting in Nederland nog niet eerder is vastgesteld, is het de verwachting dat er op deze locaties een geleidelijke afname geconstateerd zal worden.

Voor het meetnet zoeken wij locaties waarbij veel (>10) lettersierschildpadden bij elkaar voorkomen. Dergelijke locaties kunnen worden doorgegeven aan RAVON. Ook als je interesse hebt in het monitoren van een locatie, kunt je dit kenbaar maken. Potentiele locaties en interesse om deel te nemen kunnen worden doorgegeven aan Naomi Lambrikx (**n.lambrikx@ravon.nl**). Losse waarnemingen kunnen worden doorgegeven via **Telmee.nl** en **Waarneming.nl**, bij voorkeur met foto.

Voor de herkenning van de soorten verwijzen wij naar de herkenningskaart exotische zoetwaterschildpadden.
Deze is te downloaden op **www.ravon.nl/herkenning**

Richard Struijk & Jelger Herder
RAVON